

Fred Neerhoff en David Bakker

De Natuur als wetgever

Een spinozistische maatschappijvisie

2024

Uitgeverij de Brouwerij
Maassluis

ISBN 9789083418407
nur 730

©2024 Fred Neerhoff & David Bakker

Cover ontwerp Linda Hirzmann

Uitgeverij de Brouwerij | Brainbooks
www.uitgeverijdebrouwerij.nl
info@brainbooks.nl

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door printouts, kopieën, of op welke andere manier dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

“Vissen zijn door de natuur bestemd tot zwemmen en de grote om de kleine op te eten, en daarom nemen de vissen met het hoogste recht van de natuur bezit van het water en eten de grote de kleine op.”

BENEDICTUS SPINOZA,
Theologisch-politiek traktaat (1670)

INHOUD

Voorwoord	11
H.1 Wat is religie?	
1.1 Een eerste blik op religie	15
1.2 Religie versus godsdienst	16
1.3 Een eigentijdse interpretatie van religie	18
1.4 Godsgeloof versus atheïsme	19
1.5 Benedictus Spinoza (1632-1677)	21
1.6 Spinoza en religie	24
1.7 De God van Spinoza	26
1.8 Geen vrije wil	29
H.2 Humanisme en atheïsme	
2.1 Het vroegere humanisme	31
2.2 Het huidige humanisme	33
2.3 Humanisme en religie	35
2.4 ‘Nieuw’ atheïsme en religie	37
H.3 Spinozisme, de filosofie van Kant en Aziatische religies	
3.1 Spinozisme	43
3.2 Spinoza versus Kant	50
3.3 Aziatische religies	57
3.3.1 Hindoeïsme	57
3.3.2 Boeddhisme	58
3.3.3 Confucianisme	59
H.4 Religie als politiek machtsmiddel	
4.1 Religie en politiek	61
4.2 Scheiding van kerk en staat (secularisme)	63
4.3 Niccolò Machiavelli (1469-1527)	64

H.5 Politieke ideologieën

5.1 Inleiding	69
5.2 Liberalisme	69
5.3 Marxisme	72
5.4 Communisme	77
5.5 Fascisme	81
5.6 Nazisme	84
5.7 De politieke positie van Spinoza	86

H.6 Religieus geïnspireerd terrorisme

6.1 De wortels van het huidige islamitisch terrorisme	91
6.2 Islamitische terreur in het Westen	92
6.3 Is islamitische terreur uniek?	94
6.4 Islamitische neergang	95
6.5 De opkomst van het islamitische fundamentalisme	98
6.6 Westers interventionisme	100
6.7 Stimulering Korankritiek	101

H.7 Spinoza en de moderniteit

7.1 Voorgeschiedenis	103
7.2 Wetenschappelijke revolutie	104
7.3 Spinoza's radicale, monistische filosofie	105
7.4 De Verlichting (ca. 1650-ca. 1800)	106
7.5 Verbreiding van Spinoza's filosofie	107
7.6 Radicale versus Gematigde Verlichting	109
7.7 Tijdperk van de Rede	112
7.8 Politiek radicalisme	113
7.9 Spinoza en de Amerikaanse onafhankelijkheidsverklaring van 1776	114
7.10 Verlichting versus islam	116

H.8 Over moraal en recht

8.1 Moraal, recht en religie	119
8.2 Natuurrecht versus positief recht	120
8.3 Natuurrecht	121
8.3.1 Natuurrecht in de Oudheid	121
8.3.2 Het christelijke natuurrecht	123
8.3.3 Het moderne natuurrecht	125
8.3.4 Spinoza's natuurrecht	128
8.4 Rechtspositivisme	131
8.5 Strafrecht en vrije wil	133

H.9 Mensen- en dierenrechten

9.1 Mensenrechten	135
9.2 Dierenrechten	139
9.2.1 Antropocentrisme	139
9.2.2 De dierenethiek van Peter Singer	141
9.2.3 Darwin versus Singer	142
9.2.4 Over moraal en belangen	144
9.2.5 Aanpak dierenleed binnen brede belangenafweging	146

H.10 Over economie

10.1 Het economische denken van Adam Smith	149
10.1.1 Arbeidsdeling	149
10.1.2 Kapitaalvorming	151
10.1.3 Ontwikkeling landbouwgrond en bestrijding feodaliteit	153
10.1.4 Eigenbelang en economie	154
10.1.5 Laissez-faire	155
10.1.6 Het beperkte belang van de 'onzichtbare hand'	156

10.2	Klassieke economie en laissez-faire liberalisme	158
10.3	Neoliberalisme	160
10.3.1	Wat is neoliberalisme?	161
10.3.2	Bezit versus schuld	163
10.3.3	Deregulering van de financiële sector	166
10.3.4	Vermogens- en inkomensongelijkheid	170
10.4	Industrieel kapitalisme versus financieel kapitalisme	172
10.4.1	Industrieel kapitalisme	172
10.4.2	Financieel kapitalisme	173
10.4.3	Bestrijding van financieel kapitalisme	175
	Nawoord	179
	Referenties	183
	Bibliografie	203
	Personenregister	221
	Zakenregister	227

VOORWOORD

De afnemende macht van het Westen en de opkomst van Azië, alsmede de inval van Rusland in Oekraïne en de escalerende vijandigheden in het Midden-Oosten, veroorzaken gevoelens van onzekerheid en onveiligheid. Daar komt bij dat de westerse opstelling tegenover het eigen verleden volgens velen dringend om aanpassingen vraagt, zeker waar het gaat over het kolonialisme. En dan hebben we de opwarming van de aarde nog niet genoemd, die samen met de dreiging van nieuwe virusepidemieën dwingt tot een drastische verandering in onze houding ten opzichte van de Natuur. Al deze ontwikkelingen scheppen een sfeer van crisis en zijn aanleiding om het westerse denken opnieuw tegen het licht te houden.

Het is daarom niet zonder reden dat de wereldvermaarde filosoof Benedictus Spinoza (1632-1677), één van de gezichtsbepalende figuren van de westerse filosofie, zich in een hernieuwde belangstelling mag verheugen. Ook Spinoza leefde in een politiek turbulente tijd met het Rampjaar 1672 als dieptepunt. En wat in het recente verleden corona was, waren toen de pest en malaria. De antwoorden die hij formuleerde op de onzekerheden van zijn tijd waren niet alleen een aanzet tot de westerse moderniteit, maar zijn tot op de dag van vandaag een bron van inspiratie.

In dit boek presenteren wij een wereldbeeld vanuit een spinozistisch perspectief, niet naar de letter maar in de geest van Spinoza. In tegenstelling tot de gangbare opvatting, definieerde hij de Natuur als de gehele – geestelijke en materiële – werkelijkheid als ondeelbaar geheel dat geen ander doel heeft dan zichzelf in stand te houden. Hiermee plaatste hij niet de mens, maar de Na-

tuur centraal. De mens is in die visie niet meer dan een integraal onderdeel van de Natuur en onderhevig aan dezelfde wetten van de fysica (natuurwetten) als elk ander al dan niet levend ding. Diezelfde natuurwetten zorgen er op hun beurt voor dat de mens vanuit zijn drang tot zelfbehoud, net zoals alle andere dieren, primair wordt gedreven door zijn instincten en driften. Derhalve beschouwen wij de mens als overwegend irrationeel. Dit vergt een bijstelling in het dominante westerse beeld van de mens als rationeel wezen. Niettemin pleit Spinoza voor een optimaal gebruik van de rede, zowel ten behoeve van het eigen levensgeluk als het algemeen belang. Omdat er niets is buiten de gehele werkelijkheid ofwel de Natuur, ontkent Spinoza per definitie het 'bovennatuurlijke' en alle daarop gebaseerde waarheidsclaims van de gevestigde godsdiensten. Dit heeft indringende consequenties voor de fundering van de moraal, het recht en natuurlijk ook voor de politieke verhoudingen, zowel nationaal als internationaal.

Vanuit deze invalshoek behandelen wij de volgende onderwerpen: religie in de breedste betekenis (hoofdstuk 1), het humanisme en atheïsme (hoofdstuk 2), het spinozisme, de filosofie van Immanuel Kant en een kort overzicht van enkele belangrijke Aziatische religies (hoofdstuk 3), de samenhang tussen religie en politiek (hoofdstuk 4), enkele belangrijke politieke ideologieën (hoofdstuk 5), het fenomeen religieus terrorisme, met name het recente terrorisme vanuit islamitische hoek (hoofdstuk 6), de Verlichting (hoofdstuk 7), de betekenis en oorsprong van moraal en recht (hoofdstuk 8), de mensen- en dierenrechten (hoofdstuk 9) en tenslotte economie, met name de uitwassen van het neoliberalisme (hoofdstuk 10).

Onze dank gaat uit naar mr. Pierre Akkermans, ir. Bernhard Bakker, dr. mr. Rens Pieterse en mr. Marco Zevenhuizen voor hun waardevolle en soms gedetailleerde commentaar bij de conceptversies van dit boek en naar prof. dr. Dirk Bezemer voor zijn opbouwende kritiek op de ontwerptekst van hoofdstuk 10.

Eerdere versies van onderdelen van dit boek zijn in 2019 en 2020 gepubliceerd in *Civis Mundi Digitaal*. Die onderdelen hebben in deze publicatie een grondige herziening ondergaan.

Den Haag, Enschede, maart 2024

Fred Neerhoff en David Bakker

H.1 WAT IS RELIGIE?

In dit inleidende hoofdstuk introduceren we het complexe begrip ‘religie’. Daarbij maken we onderscheid tussen religie en godsdienst. Wegens zijn consequente naturalisme, waarin hij de Natuur gelijkstelt aan zijn God, verdient de filosoof Spinoza bijzondere aandacht.

1.1 Een eerste blik op religie

Een *populaire definitie* van religie is *zingeving*, voortkomend uit de behoefte om greep te krijgen op het leven, waarbij vaak, maar niet noodzakelijk het transcendente of ‘bovennatuurlijke’ een centrale rol speelt. Uitgangspunt is dat mensen religieuze wezens zijn, zoals zij ook seksuele wezens zijn. Dit onderstreept dat wij religie opvatten als een *universeel menselijk* verschijnsel dat zijn basis heeft in de *irrationaliteit* van de mens. Een verschijnsel bovendien dat buitengewoon complex is. Typerend in dit verband is dat er geen wetenschappelijke consensus bestaat over een on-dubbelzinnige definitie van ‘religie’.

De meest basale religieuze ervaring die nauwelijks als zodanig wordt herkend, is het besef deel uit te maken van de mensheid als geheel. Basaal, omdat zonder dat besef de mens zich verloren zou voelen, en alle greep op het leven zou verliezen.

Veel mensen beleven religie in georganiseerd verband in een tempel, synagoge, kerk of moskee. Deze *gevestigde* of *instituti-onele* religies kenmerken zich door vaste rituelen en gebruiken. Zij bieden geestelijk houvast en veraangenamen het praktische leven. Daarom appelleert religie ook aan menselijk nut. Vaak ontlene mensen zelfs hun *identiteit* aan religie. Bekende voor-

beelden van institutionele religies zijn het hindoeïsme, boeddhisme, confucianisme, taoïsme, het jodendom, christendom, de islam, sjamanisme, sikhisme, totemisme, animisme, shintoïsme en zoroastrisme.¹

Buiten het domein van de traditionele religies kunnen religieuze ervaringen ook van *persoonlijke* aard zijn, bijvoorbeeld in de sfeer van kunst, wetenschap of sport. Denk aan fanatieke voetbalsupporters voor wie hun voetbalclub ‘heilig’, dat wil zeggen onaantastbaar is.

Zodra mensen star blijven vasthouden aan opvattingen die min of meer centraal staan in hun leven en voor geen enkele rede vatbaar zijn, is er sprake van religie. Complotdenkers die heilig overtuigd zijn van hun vaak bizarre interpretatie van de werkelijkheid zijn hier een sprekend voorbeeld van.

We stellen vast dat religie een breed scala aan verschillende soorten religieuze ervaringen omvat, die bovendien variëren in duur en intensiteit.

1.2 Religie versus godsdienst

In de Klassieke Oudheid betekende *religie* (Lat. religio) zoiets als *verplichten* in de zin van het naleven van gedragsregels – rituelen – die een religie uit die tijd karakteriseerden. Indien die verplichtingen het eerbetoon aan één of meerdere bovennatuurlijke goden behelsden, dan was religie synoniem met *godsdienst* of het daaraan voorafgaande *godsgeloof*. Maar religie kon ook het verbinden van jou met iets allesomvattends betekenen. Hierin staat het ‘allesomvattende’ voor een *gemeenschappelijk* gedeelde kernwaarde, een god of goden, of een andere ‘heilige’ entiteit, zoals een natuurverschijnsel, persoon, dier of ding. Hieruit blijkt dat deze, klassieke interpretatie van religie niet enkel godsdienst om-

vat, maar een veel *ruimere betekenis* toelaat. Bovendien lag het accent van religie in de Oudheid meer op de *maatschappelijke* betekenis. *Gemeenschapszin* – verbondenheid met medemensen – was in die tijd een kernwaarde. Geloofsdogma's speelden nauwelijks een rol, rituelen en mythes des te meer.²

In het jodendom heeft religie van oorsprong vooral een *politieke* betekenis. Dat vindt zijn oorzaak in het feit dat de profeet Mozes de verschillende stammen in het oude Israël onder het gezag van zijn God tot een politieke eenheid smeedde (verbinden). Vanwege de onvoorwaardelijke *gehoorzaamheid* van aartsvader Abraham aan die God, noemen we die de *abrahamitische* God.

Het latere christendom komt voort uit een vermenging van de Atheense filosofie (waarheid en wijsheid) met de theologie van Jeruzalem (vroomheid en gehoorzaamheid), waarna religie naast gemeenschapszin ook *waarheidsliefde* ging betekenen. Christenen stelden hierbij het centrale Griekse begrip *logos* ('woord', 'betoog' of 'rede') en de Godmens Jezus ('zoon van God') aan elkaar gelijk. Dit vindt zijn basis in de aan Jezus toegeschreven uitspraak "Ik ben de weg, de waarheid en het leven" ('het woord is vlees geworden').^{3, 4, 5}

Het jodendom, christendom en de islam hebben de abrahamitische God gemeenschappelijk. Wegens hun eerbetoon aan die ene God, heten deze godsdiensten *monotheïstisch* (Gr. theos, god). Dit ter onderscheid van het meergodendom of het *polytheïsme* van de Klassieke Oudheid. De drie abrahamitische godsdiensten zijn zogeheten *openbaringsgodsdiensten* omdat zij hun *geloofsinhoud* – dat wat men gelooft – baseren op *openbaringen* (onthullingen vanuit het bovennatuurlijke).

Volgens de meeste woordenboeken zijn godsdienst en religie elkaars synoniem. Dat is niet alleen verwarrend, maar bovenal

misleidend. Vermoedelijk komt dit omdat de drie dominante abrahamitische godsdiensten het begrip ‘religie’ hebben geannexeerd. Maar vóór die abrahamitische dominantie had religie, zoals we zagen, steeds een veel ruimere betekenis. Conform die vroegere opvatting valt bijvoorbeeld het boeddhisme strikt genomen niet onder godsdienst, maar wel onder religie.⁶ Kortom, volgens de oorspronkelijke betekenis is *elk godsgeloof of godsdienst een uiting van religie, maar niet alle religies hebben betrekking op godsgeloof of godsdienst.*

1.3 Een eigentijdse interpretatie van religie

Voor een nog steeds actuele definitie van religie die aansluit op de hierboven besproken betekenis in de Klassieke Oudheid, verwijzen we, in navolging van de Britse filosoof John Gray (1951) in zijn recente boek *Zeven vormen van atheïsme*, naar het toonaangevende standaardwerk *De varianten van religieuze ervaring* van de Amerikaanse filosoof en psycholoog William James (1842-1910).^{7, 8} Naast bevordering van *gemeenschapszin* (bijvoorbeeld door kerkgang) wil institutionele religie de persoonlijke beleving opwekken. Over dat laatste schrijft James in het tweede hoofdstuk: “de gevoelens, handelingen en belevingen van individuele personen in hun eenzaamheid, voor zover zij overtuigd zijn in relatie te staan tot hetgeen zij voor het goddelijke houden”. Hierin interpreteert hij de term ‘goddelijk’ zeer ruim als “alles wat het meest oorspronkelijk is en het meestomvattend en waar”, waarna zijn korte *definitie van religie* luidt: “iemand’s religie kan worden geïdentificeerd met zijn houding, van welke aard ook, tegenover hetgeen hij voelt als *grondwaarheid*.” Ofschoon niet noodzakelijk, kan zo’n grondwaarheid of *dogma* geheel of gedeeltelijk op verbeelding berusten of transcendent zijn, maar gaat het steeds

om een zingevende waarheid die min of meer centraal staat in iemands kijk op de wereld die hij of zij als onbetwistbaar ‘waar’ ervaart. Verder stelt James dat religies een bevrijdingsgevoel gemeenschappelijk hebben dat bestaat uit twee stadia: 1. een gevoel van onbehagen en 2. de opheffing daarvan (*verlossing*).

We stellen vast dat James de betekenis van de term ‘religie’ niet noodzakelijk verbindt met het bovennatuurlijke maar wel met een subjectieve, als onbetwistbaar ervaren waarheid.

Ten slotte benoemen we het subtiele verschil tussen religie en *mystiek*. Volgens James hebben persoonlijke religieuze belevingen hun wortel in mystieke bewustzijnstoestanden. Bij religie gaat het echter om verbondenheid met iets gemeenschappelijks, terwijl het individu bij een mystieke ervaring zich één voelt met iets allesomvattends. Voorbeelden van mystieke ervaringen zijn plotselinge inzichten in complexe fenomenen die vooreerst onontwaarbaar leken, en die vaak een overweldigende, esthetische beleving opwekken. Alles schijnt daarin volkomen helder en de emotie valt perfect samen met de ratio. Ook astronauten rapporteerden vanuit hun ruimtecapsule ‘kosmische’ (lees: mystieke) gevoelens te hebben ervaren bij het eerste zicht op de aardbol. Verder kan het gebruik van psychedelische middelen mystieke ervaringen oproepen.⁹

1.4 Godsgeloof versus atheïsme

Oorzaak van (bij)geloof lijkt de aangeboren, natuurlijke staat van onwetendheid en begeerte te zijn en een angstige beleving van een onzeker lot (existentiële angst). Voor velen is de afwezigheid van een morele superinstantie beangstigend en zelfs onverdraaglijk. Daar waar de filosoof voorkeur heeft voor begrippen om greep te krijgen op de wereld, ontleent de godsgelovige houvast

aan vaste rituelen en verhalen (mythes). In hun beider streven naar zingeving en geestelijk houvast verlangt de filosoof inzicht, terwijl de gelovige zich gesteund weet door traditie.

Kennelijk verschaft het godsgeloof de gelovige een dusdanig geestelijk comfort dat geloofsdogma's zich op een natuurlijke manier openbaren als een evidente waarheid. Ten diepste zijn zij het gevolg van *gehoorzaamheid* die op haar beurt voortkomt uit internalisering van waarden gedurende de opvoeding. Genoemde evidentie is echter geheel ontsproten aan de verbeelding, want gebaseerd op openbaringen.

Een aparte categorie gelovigen zijn de zogenaamde *ietsisten* (er moet 'iets' zijn). Zij geloven niet in de abrahamitische God, maar wél in een niet nader gespecificeerde bovennatuurlijke kracht.

Een variant op het klassieke godsgeloof is nog het *deïsme*, dat weliswaar leunt op het geloof in een scheppende, transcendente god als grondwaarheid, maar die god bemoeit zich niet met het verdere verloop van de natuur.¹⁰ Een bekende deïst was bijvoorbeeld de Franse filosoof Voltaire (1694-1778).

Ongelovigen zijn vrij van elk geloof in het bovennatuurlijke, inclusief het godsgeloof.¹¹ Als alternatief hangen sommigen onder hen een *levensovertuiging* zoals het humanisme aan. Maar ongelovigen zijn net als alle andere mensen religieuze wezens, die als grondwaarheid het besef hebben deel uit te maken van de mensheid als geheel. Wereldse waarheidszoekers onder hen hebben de levenshouding van de filosoof.

Atheïsten (Gr. a-theos, zonder goden) zijn ongelovigen die ervan overtuigd zijn dat God niet bestaat; zij vatten hun ongelooft op als een grondwaarheid, en zijn derhalve de tegenpool van godsgelovigen. Niet alle ongelovigen noemen zich atheïst, zoals bijvoorbeeld humanisten of boeddhisten. Ofschoon hun overtui-

gingen elkaar gedeeltelijk overlappen, is het duidelijk dat er meer ongelovigen dan atheïsten zijn.

Nog weer een andere categorie zijn *agnosten* (Gr. a-gnosis, geen kennis) die de vraag “Geloof je in het bestaan van een God?” beantwoorden met “Weet ik niet zeker”. Ze bedoelen hiermee dat ze vrijwel zeker weten dat God niet bestaat, net zo zeker als ze ervan overtuigd zijn dat morgen de zon opkomt. Strikt genomen kunnen we dat laatste echter nooit helemaal zeker weten. Dit was dan ook de reden dat de Britse filosoof Bertrand Russell (1872-1970) de keuze om zich atheïst of – filosofisch correcter – agnost te noemen, liet afhangen van de samenstelling van zijn publiek, leken dan wel professionele scherpslijpers.¹²

Wegens zijn consequente naturalisme neemt de filosoof Spinoza een uitzonderlijke plaats in binnen het discours over religie.

1.5 Benedictus Spinoza (1632-1677)^{13, 14, 15}

Baruch Spinoza werd in 1632 uit een Joods-Portugees immigranten gezin geboren in het betrekkelijk liberale Amsterdam van de Gouden Eeuw. Hij kreeg een degelijke Joodse opvoeding en leerde Hebreeuws. Al vroeg ontwikkelde hij echter theologische opvattingen die niet strookten met de officiële Joodse leer. Met name trok hij de onsterfelijkheid van de ziel en de goddelijke oorsprong van de Joodse Bijbel in twijfel. Vermoedelijk is dit de hoofdoorzaak van de in uitzonderlijk heftige bewoordingen gestelde banvloek waarmee de Amsterdamse synagoge hem op 23-jarige leeftijd verstootte. Maar de precieze toedracht blijft tot op heden onduidelijk.¹⁶ Na deze breuk nam hij in Amsterdam een onafhankelijke filosofische positie in en sloot hij zich niet aan bij enig ander geloofsgenootschap, wat in die tijd zeer ongebruikelijk was. Tevens veranderde hij zijn Joodse voornaam

Baruch in het Latijnse Benedictus. Dit alles speelde zich af in de roerige periode tijdens het Eerste Stadhouderloze Tijdperk van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden waarin de republikeinse factie de ‘Ware Vrijheid’ van Johan de Witt (1621-1672) aan de macht was.

Spinoza genoot vervolgonderwijs aan de Latijnse School van zijn leermeester Franciscus van den Enden (1602-1674), waar hij kennis maakte met de schrijvers uit de Oudheid maar ook met auteurs als Niccolò Machiavelli, Thomas Hobbes en Hugo de Groot.¹⁷ Gedurende zijn hele leven legde hij zich toe op de bestudering van hun werk, maar volgde geen formele universitaire opleiding en bleef als filosoof een *selfmade man*. Naast een jaarlijkse toelage van zijn vriend en bewonderaar Simon de Vries, voorzag hij al die tijd in zijn levensonderhoud als lenzenslijper. Dit ambacht verschaftte hem tevens een toegang tot wetenschappelijke kringen.

In 1661 vestigde Spinoza zich in Rijnsburg nabij de universiteitsstad Leiden, indertijd het centrum van de nieuwe filosofie van René Descartes (1596-1650). Vervolgens verhuisde hij in 1663 naar Voorburg, op loopafstand van Hofwijck, de buitenplaats van de familie Huygens. In datzelfde jaar verscheen zijn bewerkte versie van Descartes’ *Principia philosophiae*. Dit is het enige geschrift dat Spinoza onder zijn eigen naam heeft gepubliceerd. Nadat hij in 1670 naar het centrum van Den Haag verhuisde, waar hij op twee verschillende adressen in de Jodenbuurt woonde, mondde zijn interesse in de verhouding tussen godsdienst en politiek uit in zijn anoniem gepubliceerde *Theologisch-politiek traktaat* (1670). Daarin bepleitte hij de scheiding tussen filosofie en theologie, leverde fundamentele Bijbelkritiek, hield een vurig pleidooi voor de vrijheid van filosoferen en brak een lans voor

een democratische staat. Na de barbaarse lynchpartij in Den Haag op de gebroeders de Witt door orangisten in het Rampjaar 1672, kwam Willem III als stadhouder vast in het zadel te zitten. De aanhangers van de nieuwe machthebbers eisten een verbod van Spinoza's staatsondermijnd geachte traktaat. In 1674 honoreerde het Hof van Holland deze eis en legde een publicatieverbod op. Hierna besloot de als altijd behoedzame Spinoza af te zien van de publicatie van zijn hoofdwerk de *Ethica* waarvan het manuscript klaarlag voor de drukpers.

In 1677 sterft Spinoza een vroege dood in een huis aan de Haagse Paviljoensgracht, waarschijnlijk aan de gevolgen van een longaandoening veroorzaakt door zijn werk als lenzenslijper, ofschoon recent onderzoek de doodsoorzaak eerder wijdt aan de malariaplagen van destijds.¹⁸ Snel daarna geven vrienden de *Opera posthuma* (Lat. nagelaten geschriften) uit. Deze verzameling geschriften bevat de *Ethica* en andere geschriften van Spinoza zoals *Brieven* en de onvoltooide *Staatkundige Verhandeling*. Al in 1678 verbieden de Staten van Holland de *Ethica* omdat zij het werk "prophaen, Atheistisch ende blasphemant" (ontheiligend, goddeloos en godslasterlijk) vonden.

Spinoza leidde een sober leven, maar onderhield tot zijn dood zowel nationaal als internationaal nauwe contacten tot op het hoogste wetenschappelijke niveau. We noemen hier slechts zijn correspondentie met Henry Oldenburg (1618-1677), de Duitse secretaris van de in 1660 opgerichte *Royal Society*, zijn gesprekken met de fysicus en wiskundige Christiaan Huygens (1629-1695)¹⁹ en het bezoek van de universeel geleerde Gottfried Wilhelm Leibniz (1646-1716) bij hem thuis aan de Paviljoensgracht.